

UOT 1

**FƏLSƏFƏNİN ANTİK YUNANISTANDAN İSLAM ŞƏRQİNƏ
KEÇİDİNİN TARİXİ XARAKTERİ**

Araz ƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 23 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 18th July 2019; accepted: 23th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: Aristotel, Cündişapur, tibb, məntiq, xristianlıq

Giriş

Makedoniyalı İsgəndərin yunan şəhər dövlətlərini birləşdirməsi nəticəsində Yunan düşüncə tərzinin Misirə və Asiyanın içərilərinə doğru yayılması prosesi başlanmışdı. Yunan düşüncə tərzinin praktiki əsasları Ellin mədəniyyəti formasında təzahür edirdi. Makedoniyalı İsgəndər Ellin mədəniyyətini Yaxın Şərqə yaymaqla bir-birindən fərqli düşüncələrə və xarakterə malik mədəniyyətlər arasında ilkin əlaqəni təmin etmişdi. Bu qarşılıqlı əlaqə Antik Yunanıstana məxsus elmi-fəlsəfi biliklərin və təsəvvürlərin də tədricən Ellada adlanan Yunanıstanın tarixi torpaqlarından kənardakı ərazilərə yayılmasına imkan vermişdi. E.ə. 331-ci ildə Misirdə Nil çayının deltasında Makedoniyalı İsgəndərim ömrü ilə inşa edilən İsgəndəriyyə şəhəri eramızın ilk əsrlərindən etibarən ciddi elm və bilik mərkəzi olaraq inkişaf edirdi. Şəhər bir çox yunan müdrikə və düşüncə xadiminə ev sahibliyi etmişdi. Bunların arasında həndəsə sahəsində fəaliyyətləri ilə məşhur olan Evklid, coğrafiya sahəsində Ptolomey, Batlamyus kimi önəmli şəxslərin adlarını çəkmək olardı.

Bu dövərdə əsas bilik mərkəzi qismində fərqlənən şəhərlərdən biri də əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi Afina idi. Afinada Platon Akademiyası, eyni zamanda Epikürçülərin Bağı və Kiritli Zenonun tarixdə ilk dəfə olaraq qadınları qəbul edildiyi fəlsəfə məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. (5, s. 36)

Aristoteldən sonrakı dövr yunan fəlsəfəsi, əsasən, yeni platonçu xarakterə malik idi. Yeni eranın başlanğıcında digər antik yunan fəlsəfi cərəyanlarından fərqli olaraq, yeni platonizm özünü qoruyub saxlamağı bacarmışdı. Lakin I əsrin əvvəllərindən etibarən xristianlıq dinin ortaya çıxması ilə teoloji düşüncə tərzini fəlsəfə ilə ciddi ziddiyyətlər yaşamaqda idi. Nəticədə hakim olan yeni platonçu yanaşma xristianlıq, yunan fəlsəfəsi və Misir ənənəsinin birləşməsindən ibarət olan eklektik xarakter qazanmağa başlamışdı. Miladdan sonra III əsrdə Afinadakı və İsgəndəriyyədəki yeni platonçu məktəblər, onların Pergama və Apameadakı kiçik ölçülü bənzərlərindən başqa digər fəlsəfi məktəblər öz tənəzzül dövrünü yaşayırdı. (3, s. 68)

1. Antik dövrün sonunda Afina və İsgəndəriyyə məktəbləri

V əsrin əvvəllərində Plutarkhos, Syrianus, Proklos, Marinos, İsidorus, Hegias və Damascius kimi filosoflar tərəfindən Afinada yeni platonçu məktəbin əsası qoyulmuşdu. Burada dərs verən alimlər Platon, Plotin və Porfirinin əsərlərindən yararlanaraq fəlsəfənin bütün ünsürlərini içərisinə alan Aristoteldən Platona, Platondan teologiyanın qaynaqların qədər geniş bir sahəni əhatə edən tədris planı hazırlamışdılar. Bu alimlər içərisindən Proklus Platonun teologiya məsələləri izah etməkdə önəmli əsəri olan *Par-*

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: arazliyev1606@gmail.com

menides dialoqundan istifadə edərək, teologiyanın sistematik şəkildə izah edilməsinə çalışırdı. Teologiyaya meyillənməklə yanaşı yeni platoncu alimlər Platonun “*Dövlət*” əsərində qeyd olunan yunan şəhər dövlətlərinin idarə edilməsi, filosofların ən önəmli işlərinin şəhərin idarəetməsi ilə maraqlanmaq olması kimi amillərə də yer verirdi. Bu məsələ Roma dönəmində olduğu kimi Bizans hakimiyyəti tərəfindən də yaxşı qarşılanmırdı. Bu səbəbdən hökmdarın şəxsi maliyyə yardımları ilə Afinada müxtəlif mərkəzlər yaradılır, fəlsəfinin nüfuzunu azaltmaq məqsədi ilə 425-ci ildə II Teodorus tərəfindən Konstantinopolda açılan universitetə bənzər qurumların əsası qoyulurdu. Hakimiyyətin birbaşa təzyiqləri nəticəsində Bizansın fərqli regionlarında fəaliyyət göstərən irili xırda fəlsəfi məktəblər sıradan çıxmış, V və VI əsrlərdə sadəcə iki məktəb öz varlığını qoruyub saxlamağı bacarmışdı. Bunlar Afina və İsgəndəriyyə məktəbləri idi. Bu iki fəlsəfi məktəb bir biri ilə ciddi fərqliliklərə malik idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, öz aralarında qarşılıqlı akademik əlaqələrə də malik idilər. (7, s. 66) Məktəblər arasındakı əsas təməl fərqlər Afina məktəbinin Bizans hakimiyyətinə rəğmən Platondan gələn filosofların siyasətlə olan əlaqələrini qabartması və paqan meyllərə əsaslanması, İsgəndəriyyə məktəbinin isə daha çox dini motivləri qəbul edərək, xristianlığın Yeni Platonizm tərəfindən alleqorik əsaslandırılması istiqamətinə meyli olması idi. (4, s. 359)

Roy Jackson xristianlıqla olan bu yaxınlaşma və uzlaşmanın əsas səbəbi kimi, isgəndəriyyəli filosofların sonlarının Afinadakılar kimi olmasından duyduqları qayğı ilə izah edir. (5, s. 36) Onlar siyasi hakimiyyətə qarşı daha təmkinli və uzlaşdırıcı mövqedə idilər. Nəhayət, davam edən fəlsəfi ziddiyyətlər 529-cu ildə fəlsəfi məktəblərin fəaliyyətindən narazı olan imperator Justinian tərəfindən dini, mədəni və siyasi səbəblər qeyd edilməklə Afina məktəbinin ləğv edilməsi ilə nəticələnir.

Antik yunan ənənəsinin Afinadakı yeni platonçu məktəbinin ləğv edilməsindən sonra Bizans hakimiyyəti altındakı ərazilərdə fəaliyyət göstərən ən böyük fəlsəfi məktəb İsgəndəriyyə məktəbi idi. İsgəndəriyyə məktəbi, əsasən, tibbi biliklər və fəlsəfə istiqamətində ixtisaslaşmışdı. Şəhərdə tarixi muzeyinin və kitabxananın olması fəlsəfi və elmi biliklərin inkişafında mühüm rola malik idi.

İsgəndəriyyə məktəbi də tarixən Afina məktəbində olduğu kimi IV əsr etibarilə paqan xarakterə malik idi. Lakin Romanın xristianlaşması ilə əlaqədar olaraq 391-ci ildə paqan qurban kəsmək ayinin qadağan edilməsi İsgəndəriyyədə filosoflara hücumları sürətləndirdi. Məbədlərinin dağıdılması və filosofların öldürülməsi (415-ci ildə Hypatiyanın da öldürülməsi) ilə müşayiət olunan bu müddət ərzində çoxsaylı paqan düşüncə xadimi İsgəndəriyyədən Şərqə doğru köç etməyə məcbur oldu. Dönəmin İsgəndəriyyə məktəbinin rəhbəri olmuş Ammonius xristian təriqətlərlə çox ciddi mübarizə şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Ən nəhayətində Ammonius xristian rahiblərlə razılığa gəlmək məcburiyyətində qalır. Bunun nəticəsi kimi, Ammonius yeni platonçu fikirlərdən imtina edərək, Aristotel haqqında şərhlərə yönəlir. Bununla da İsgəndəriyyə ənənəsindəki fəlsəfə anlayışının Platondan Aristotel fəlsəfəsinə istiqamətlənməsi başlamış olur. Bu istiqamət xristianlığın təsiri və diktələri ilə əlaqədar olaraq teologiya problemlərinə yönəlir. Bu proses Aristotel metafizikasının yeni platonlaşdırılması və yeni platonizmin aristotelləşdirilməsi ilə xarakterizə edilirdi. Belə ki, paqan hesab edilən antik yunan düşüncəsində Aristotelin ilk mühərrik – tanrı nəzəriyyəsi hərəkətsizdir, o hərəkət etmədən *nousu* hərəkət etdirə bilən *noetondur*. Aristotelin fikirlərindən ontoloji problem olaraq ortaya çıxır ki: Əgər bir şey hərəkət etmirsə və sadəcə özü hərəkət etdirirsə, o zaman ona varlığını bəxş edən kimdir? Bir şeyin var olması onun hərəkət halında olmasıdır çünki. Daha sonra İbn Sina da hərəkəti tanrını sübut etməyin bir yolu olaraq görməyi tənqid edirdi. Ən təməlində isə yeni platonçular da İslam filosofları kimi aləmin əzəli olmasına inanırdılar. (7, s. 119) Ammoniusdan sonrakı dövərdə İsgəndəriyyə məktəbi daha çox xristianlaşmağa doğru yönəlir, İsgəndəriyyəli filosoflar içərisində tanrının da *fəal hərəkət* xa-

rakteri ilə yanaşı, həm də dairəvi hərəkətdən imtina edilərək, dünyanın *düzxətli hərəkəti* mənimsənildirdi (John Philoponus). Bu fikirlər tərcümələr sayəsində İslam fəlsəfəsinə də eynilə keçmiş fikirlər idi. Burada xüsusi olaraq İslam fəlsəfəsində ciddi şəkildə görülən *Aristotelçi fəlsəfə* və onunla sıx bağlı olan *tibbi biliklərin* qaynaqları haqqında danışmaq ehtiyacı yaranır.

2. Məntiq və tibb fəlsəfi düşüncənin əsas istiqamətləri kimi

Antik yunan düşüncəsinin son mərhələsini təşkil edən Yeni Platonçuluq, xüsusilə Platon və Aristoteli bir-biri ilə uzlaşdırmağa cəhd göstərir, bu birləşdirməyə həm də stoizmi, yeni-pifaqorçuları da əlavə etməyə çalışırdı. (2, s. 12) Yeni Platonçu ənənənin davamçıları tərəfindən Aristotelin şərh edilməsi ilk növbədə orta əsrlərin fəlsəfə anlayışı ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdı. Yeni Platonizmin banisi hesab edilən Plotin İsgəndəriyyədə təhsil almış və bu günə qədər haqqında məlumat olan 54 əsərinin (məqaləsinin) əksəriyyətində Platon fəlsəfəsi haqqında məlumat verirdi. Plotinin mövqeyi, əsasən, Platon fəlsəfəsi ilə dini görüşləri əlaqələndirmək idi. Buna görə də onun fikirləri ilk vaxtlarda xristianlar, daha sonrakı dövrlərdə isə müsəlmanlar tərəfindən cazibədar qarşılanmışdı. Plotinin fikirləri və onun ifadə etdiyi “*bir*” anlayışı xristianlığın Şərqdə yayılmış olan manixeyizmə qarşı mübarizəsində önəmli rolə malik idi və idarəçilər tərəfindən dəstəklənirdi. (8, s. 15)

Ərəb dilinə tərcümə edilmiş ilk əsər də buna uyğun şəkildə Plotinin *Enneadlar* adlı əsərinin metafizika ilə bağlı IV, V və VI bölümləri idi. (5, s. 39) Bu bəhsi keçən əsər ərəbcə *Athuluqia* (teologiya) adlandırılmış və müəllifinin Aristotel olduğu hesab edilmişdi. (5, s. 40) Aristotelə aid edilən bir digər əsər də Proklusun *Teologiyanın ünsürləri* əsəri idi. Bu əsər ilk olaraq süryanicəyə oradan da ərəbcəyə tərcümə edilmişdi. Burada Yeni Platonçulardan əsasən teologiya istiqamətli kitabların daha çox tərcümə edildiyin görmək mümkündür. Bunun əsas səbəbi xristianlığın təsiri ilə Yeni Platonizmin teologiyaya doğru yönəlməsi və daha sonrakı dövərdə xristianlıq daxilində teologiya ilə bağlı müzakirələrin (monofizit, nestorian) meydana çıxması idi.

Ərəblər Plotin haqqında məlumatı Tir şəhərində yaşamış olan və Plotinin tələbəsi olan Porfiridən almışdı. Onun “*İsaqoqe*” əsəri suriyanicədən ərəb dilinə tərcümə edilmişdi. Bu kitab İslam dünyası üçün ilkin *məntiqə* giriş xarakterinə malik idi və uzun müddət əsas fəlsəfi mətn kimi qiymətləndirilmişdi.

Porfirinin əsərinin əsas fəlsəfi mətn kimi qiymətləndirilməsi məsələsi bir qədər qəribədir. Porfirinin öz müəllimi olan Plotin haqqında yazdığı biografik məlumatlara əsasən Plotinin özü Aristotel haqqında geniş analizlər aparmışdır. Porfiri Aristotelin əsərləri haqqında ilk rəsmi şərhlər yazan şəxs hesab olunur. Aristotellə bağlı aparılan araşdırmalar Yeni Platonçu məktəbin əsas dərş vəsaiti olaraq istifadə olunduğunu göstərir. Belə ki, Porfiri öz məktəbində təhsil alan şəxslərə 2 il Aristotel öyrədildikdən sonra Platonun metafizikasına keçmək üçün imkan yaradılırdı. Aristotelə görə, məntiq bir vasitə (*orqanon*), bir meod idi. O, fəlsəfənin bir parçası olaraq qəbul olunmurdu. Son dövərdə Yeni Platonçular da məntiqi Aristotelin nəzərdə tutduğu mənada istifadə edirdilər, Aristotel Platon fəlsəfəsinə giriş xarakteri daşıyırdı. Porfiri də məntiqi organonu Yeni Platonçu məktəbin (V əsrdə Afinada yaradılmış məktəb) əsas tədris metodikasının ilkin şərti kimi qəbul etmişdi və bu məktəbin sonuna qədər də dəyişilmədi. (7, s. 71) Artıq Xristianlıqdakı məzhəb problemləri ilə əlaqədar teoloji xarakterə malik Yeni Platonçu fəlsəfənin özü yox, onun əsas metodu olan Aristotelin fikirləri önəmsənilməyə başlanılırdı.

Eramızın VI və VII əsrləri arasında İsgəndəriyyədə o dövərdə tibb haqqında yazılmış əsərlərindən xülasələrin yer aldığı *Summarie Alexandinorum* adlı əsərin xüsusi rolu vardı. Bu zaman qədərki tibb qaynaqları əsasən Begamalı Qalen mərkəz alınmaqla

nəzərdən keçirilirdi. Qalenin fəaliyyəti özündən əvvəlki dönməyə aid məşhur həkim olan Hippokratın əsərlərinə şərhlər yazması ilə bağlıdır. “*Aphorismos*” kimi Hippokrata aid edilən və bu gün də əlyazmalarının mövcud olduğu əsərlər Qalen tərəfindən Hippokratın fikirlərinə verilmiş şəhrlərdən ibarətdir. (4, s. 495) Qalendən edilən tərcümələr hesabına ərəblər 4 maye nəzəriyyəsi, həzmin fiziologiyası, qan dövranının sxemləri, dərmanların 4 dərəcəli təsiri anlayışı və s. haqqında məlumat əldə etmişdi. Artıq ərəb işğalları ərəfəsində İsgəndəriyyə fəlsəfə ilə yanaşı mühüm tibbi mərkəz halına da gəlmişdi. Antik dövrdə fəlsəfə və tibb bir birindən ayrılmaz hesab edilirdi. Galenin fikrincə bir tibb doktoru həm də filosof olmalı idi. Tibbi biliklərin də İslam aləminə keçidi Antik Yunan (Hippokrat) ənənəsinin Begamalı Galen tərəfindən şərh olunması və Galençi ənənənin İsgəndəriyyə məktəbi vasitəsilə baş vermişdi. Tibbdəki Galençi ənənə İslam fəlsəfəsinə keçdikdən sonra da öz eklektik xarakterini qoruyub saxlamış və daha da inkişaf etmişdi.

3. Fəlsəfi düşüncənin İsgəndəriyyədən Şərqi doğru yayılması

Roy Jackson özünün “*İslam fəlsəfəsi*” kitabında Afina məktəbinin bağlanmasıdan sonra 7 filosofun Sasani İmperiyasına, indiki İraq sərhədində yer alan Tizpon (Ktesifon) şəhərinə qaçdıqlarını, Bizansda yenidən qəbul edilənə qədər 1 il müddətində burda qaldıqlarını qeyd edir. Bu zaman ərzində aralarından bir neçə filosofun da İsgəndəriyyədə ticarətlə məşğul olduğu haqqında məlumat verir. (5, s. 36) 532-ci ildə imzalanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən filosofların bəziləri (Simplicus, Damascus) geriyyə Afinaya qayıdır. Lakin bir daha fəlsəfə ilə məşğul ola bilmir, kitabxanalarda Aristotelin şərhilə məşğul olmağa davam edirlər. (7, s. 68)

Hilmi Ziya Ülkən Bizans ərazisində fəlsəfi dünya görüşün III və IV əsrlərdə iki məktəbə ayrıldığı, Antakya və İsgəndəriyyə məktəblərini bir-birindən fərqli olduğunu nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, İsgəndəriyyə məktəbində Platonçu və Yeni Platonçu təmayüllü mətnlər toplandığı halda, Antakya məktəbində Aristotelçi və Əxlaqla bağlı mətnlərə üstünlük verilirdi. İsgəndəriyyə məktəbi dini mətnləri, xüsusilə də İncilə izah etməkdə allegorikalardan istifadə etdiyi halda Antakya məktəbi dini mətnlərin hərfi hərfinə açıqlamalarını əsas olaraq alırdı. Ülkən Antakya məktəbinin təsiri ilə sonralar Edessa və Harranda yeni məktəblərin meydana gəldiyini və bu ənənənin Cündişapurda davam etdiyini qeyd edir (8, s. 22). Roy Jackson da ərəb işğalları ərəfəsində İraq və Yaxın Şərqi bəzi bölgələrində fərqli fəlsəfi məktəblərin olduğunu qeyd edir. Bu məktəblər isə əsasən İsgəndəriyyə qaynaqlı fəlsəfi məktəblərdir. (5, s. 37)

İsgəndəriyyədəki fəlsəfi məktəbinin V əsrdə xristian keşişlərlə yaşadığı mübarizə onları İsgəndəriyyədən şərqi tərəf – Bizans imperiyasının sərhədlərinə doğru köçməyə məcbur etmişdi. Bu da öz növbəsində Bizansın Sasani imperiyası sərhədlərində fərqli düşüncə mərkəzlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdı. Bu məktəblər fəlsəfi olaraq İsgəndəriyyə mərkəzli ideyaları bölüşsələr də bəzi ayrılıqlara da rast gəlmək mümkündür. Ülkənin nəzərdə tutduğu Antakya və İsgəndəriyyə məktəbi bölgüsü fəlsəfi olmaqdan daha çox teoloji mahiyyətli idi. Yeni Platonçu ənənənin daşıyıcısı olan İsgəndəriyyə məktəbi dini mətnlərə verdiyi şərhə qarşılıq Antakya məktəbi alternativ şərh təqdim edirdi. Bu şərh problematikası nəticədə Nestorilər (İsanın ikili təbiətini qəbul edənlər) və monofizitlərlə (İsanın bir təbiətini qəbul edənlər) digər təriqətlər arasında aparılan mübarizəyə gətirib çıxarmışdı. Mübarizə tərəfləri arasında o dövərdə hakim olan Yeni Platonçu fəlsəfi ənənəsində yer alan və fəlsəfəyə giriş xarakteri daşıyan Aristotelin *Organonu* əsas silaha çevrilmişdi. Antakiya məktəbinin nümayəndəsi *Theodor Mopsuestiya* müqəddəs kitabı Yeni Platonçular kimi alleqorik deyil, Aristotelçi ənənəyə uyğun dialektik olaraq təfsir edirdi. Dini mətnlərin düzgün təfsiri problemini həll etmək üçün *İsaqqe* və Aristotelin *Birinci analitiklər*, *Kateqoriyalar*, *Şərh haqqında* əsərləri suryanicəyə çevrilmişdi. (7, s. 74) Xristian təriqətlərin Platon teologiyasından

Aristotel məntiqinə yönəlməsinin əsas səbəbi də məhz bu idi.

Edessedəki (Urfa) fəlsəfi məktəb 363-cü ildə Bizansın Sasanilər tərəfindən ələ keçirilən Nüsaybin şəhərində yaradılmışdı. Burada ilk dəfə yunancadan süryanicəyə tərcümə edilmiş Probiusa məxsus kitab qarşımıza çıxır. 431-ci ildə Nestorun təriqəti Bizans imperiyasında qadağan edildi və onların davamçıları təqib edilməyə başlandı. 481-ci ildə isə nestorian meyllərindən dolayı imperator Zeno Edessedəki məktəbin bağlanması haqqında əmr verir. Bundan sonra məktəbin əsas alimləri Nisbis şəhərinə sığınır və fəaliyyətləri orda davam etdirirlər. Əsas araşdırma mövzuları tibb və fəlsəfə istiqamətində olmaqla davam etdirilir. (3, s. 51) Ənənəyə sadıq qalınaraq əsas fəlsəfi istiqamət kimi Aristotelin əsərlərinin tərcüməsi və şərh xüsusi yer tutmaqda davam edir. Şahənşahın razılığı ilə şəhərdə açılmış məktəbdə yunan fəlsəfəsi ilə məşğul olmaq üçün bir ayrıca otaq ayrılmışdı. (1, s. 22) Aristotelçi ənənənin Antakiya və daha sonrakı fəlsəfi məktəblərə keçməsində İsgəndəriyyə məktəbinin rolu olduğu kimi, Yaxın Şərqdəki tibbi biliklərin də əsasları İsgəndəriyyə məktəbi ənənəsinə söykənirdi. (*Lakin qədim Hind və fars təbabətinin rolunu da inkar etmək olmaz*) Tibbi ənənənin Yaxın Şərqə yayılmasında və yunancadan süryani tərcümələrinin gerçəkləşdirilməsində Ras al-Aynlı Serqius (ö. 536) önəmli rola malikdir. O öz təhsilini İsgəndəriyyədə almış, dövrünün yaxşı həkim və filosofu idi. Xüsusilə Qalenin əsərlərinin süryani dilinə tərcüməsi, Aristotelin yeni platonçu şərhinə əsaslanan məntiqinin də tərcüməsində xüsusi rolu olmuşdu. (1, s. 21)

Bizans tərəfində təqiblərə məruz qalan nestorianların əksər hissəsi Sasani imperiyasına sığınmağa məcbur olurdu. Sasani imperiyası isə ölkəyə gələn xristian nestorianlara sığınacaq verir və onları yüksək qiymətləndirirdi. Bu cür münasibət daha çox siyasi motivlərə malik idi. Nisbis məktəbi VI əsrdə çox sıxıntılı günlər keçirməkdə idi. İlk öncə 557-ci ildə məktəbin müəllimlərindən olan Mar Aba Ktesifionda nestorian patriki olaraq təyin edilmişdi. Lakin daha sonra Xosrov Ənuşirəvan yeni partiki sürgünə göndərmiş və bundan sonrakı dövrdə Nisbis məktəbi teoloji xarakterli deyil, yalnız tibbi xarakteri ilə fərqlənməyə başlamışdı. (7, s. 74) Sasani hökmdarları və sarayı üçün Nisbis məktəbinin teoloji baxışlarından daha çox tibbi bilikləri xüsusi önəm kəsb edirdi. Nisbin son rəhbər şəxsi Henana adlı bir rahib idi. 600-cü ildə artıq məktəbin son nümayəndəsi Antakya ənənəsini İsgəndəriyyə ənənəsi ilə əvəz etmiş və qısa müddət sonra da məktəb varlığını sona çatdırmışdı. Nestorian məktəblərin ənənələri və müəllim heyəti isə Sasani şahları tərəfindən Jundişapura aparılmışdı. Lakin bu müddət ərzində Nisbis məktəbinin fəaliyyəti ilə Aristotel məntiqinə aid külliyyat artıq süryani dilinə tərcümə edilmişdi və Sasanilərin nəzarətindəki Jundişaporda süryani dilində mövcud idi. (7, s. 75) Sasani imperiyası ərazisindəki məktəblərin əsas fəlsəfi istiqamətləri *Aristotel məntiqi* və *Qalençi tibbi biliklərə* əsaslanmaqda idi və bu mənbələr süryani dilinə tərcümə edilmiş ciddi külliyyata sahib idi.

4. İslam mədəniyyəti qədim yunan fəlsəfi düşüncəsinin varisi kimi

Jundişapurun qurulması ilə bağlı fərziyyələr müxtəlifdir. Henry Corbin məktəbin daha sonrakı dövrlərdə Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən qurulduğunu. (3, s. 51) Roy Jackson isə I Şapur tərəfindən (260-cı il) əsas qoyulduğunu qeyd edir. (3, s. 44) Yunan filosof və təbibi olan Theodorusun (309-379) Jundişapura gəlməsi ilə buranın elm və fəlsəfə mərkəzi olmağa başlaması haqqındakı rəvayətlər qeyd edilir. I Xosrov isə fəlsəfəyə olan marağı ilə süryani filosofları bu mərkəzə dəvət edir və tez-tez onlarla müzakirələr təşkil edirdi. İslamın yenidən yayıldığı Ərəbistanda da Jundişapur məktəbi tibbi biliklər və fəlsəfə sahəsində yetəri qədər məşhur idi. Buraya Hicazdan tələbələrin təhsil almaq üçün gəldikləri, İslamdan əvvəlki dönəmə aid ərəb filosofu olan Haris ibn Keledenin də bu məktəbdə təhsil aldığı rəvayət edilirdi. Ərəblər tərəfindən ələ keçirildikdən sonra Jundişaporda heç bir dağıntı törədilmədən olduğu kimi mühafizə olunur, hətta ordakı

həkimlərdən biri xəlifə Müaviyənin saray həkimi olur (*Qeorqes ibn Cəbrail* Bağdada ilk xəstəxananın açılması onun adı ilə bağlıdır), daha sonra oradakı alimlərin Bağdada köçürülməsi ilə əlaqədar Jundişapur məktəbi sona çatır. (3, s. 44) Jundişapur məktəbindəki süryani alimlərin iştirakı ilə daha sonrakı dövrlərdə Bağdada fəaliyyət göstərən Beytül-hikmət məktəbinin əsası qoyulmuşdu.

Roy Jackson ərəblərin İsgəndəriyyəni ələ keçirdiklərində burdakı tarixi məşhur İsgəndəriyyə kitabxanasının məhv edilməsi haqqındakı fikirlərin gerçəkliyi əks etdirmədiyini qeyd edir. Onun fikrincə, Edvard Gibbonun da öz kitabında (bax: *“Roma imperiyasının geriləyişi və çöküşü tarixi”*, 1994) yer verdiyi bu məhv edilmə ilə bağlı ciddi tarixi faktlar yoxdur. İsgəndəriyyə kitabxanasının məhv edilməsi isə eramızın ilk dövrlərində Sezarın apardığı müharibələr (e.ə. 87) və daha sonrakı dövrdə xristian keşişlərin fəaliyyətləri ilə əlaqədardır (415-ci il). Ərəb hakimiyyətinin qurulduğu zamanda isə kitabxananın böyük qisminin mövcud olmadığını, lakin yenə də önəmli əlyazmaların var olduğunu qeyd edir. (5, s. 34-35) Umberto Eko isə, əksinə, 614-ci ilə İsgəndəriyyə muzeyinin və kitabxanasının ərəblər tərəfindən məhv edildiyini yazır. (4, s. 530) Ərəblərin İsgəndəriyyəyə gəldiklərində qarşılaşdıqları əsərlər sırasında Platon və Aristotelin, eyni zamanda yeni platonçu filosofların əsərləri üstünlük təşkil edirdi (5, s. 36) Lakin müəllif qeyd edir ki, ərəblərin İsgəndəriyyədə qarşılaşdığı əsərlər heç də Afinadakı Aristotel və Platonun orijinal əsərləri deyil, yeni platonçu Bizans filosoflarının onlar haqqındakı şərhlərindən ibarət idi. Ərəblər gəldiyində Misirdəki yunan fəlsəfəsi (teologiyaya yönəlmiş yeni platonçu) Afinadakı yunan fəlsəfəsindən (paqan) çox fərqli idi. (5, s. 36) Ərəblərin tanış olmaq imkanı əldə etdiyi yunan fəlsəfəsi Misirdə yeni platonçu Aristotel və Suriyada isə Xristian bir Aristotel idi. (5, s. 38) İsgəndəriyyədə Aristotel Platon teologiyasına giriş üçün, Suriyada isə xristian teologiyasının əsaslandırmaq üçün istifadə edilirdi.

Montgomeri Vattın bildirdiyinə əsasən, ərəblərin nəzarətinə keçdiyi tarixdən etibarən fəaliyyətini davam etdirən İsgəndəriyyə məktəbi 719-cu ildə Antakyaya köçürülür, 850-ci ildə isə daha da şərqlə – Harrana köçürülür, daha sonra Mosula və oradan da Bağdada köçürülür. Məktəbin bu hicrəti əslində müəllimlərin hicrəti idi və müəllimlərlə yanaşı nəhəng kitabxanada da hicrət edirdi. (6, s. 52) Bu hicrətin nəticəsində xilafət ərazisində fəaliyyət göstərən fəlsəfə və tibb ilə məşğul olan əsas məktəblər bir mərkəzdə toplanmağa başlayır. İlk olaraq Jundişapurdakı fəlsəfi məktəblər, daha sonra da İsgəndəriyyə məktəbinin qalıqları Beytül-hikmana köçürülür. Harranda fəaliyyət göstərən son ellinist fəlsəfə məktəbinin rəhbəri Sabit ibn Kurra yenidən təhsil aldığı Bağdada köçür və burda tibb və fəlsəfə ilə bağlı tərcümə ilə məşğul olur. Beləliklə, Yaxın Şərqdəki fəlsəfə və tibb məktəblərinin Beytül-hikmanda toplanması prosesi daha da sürətlənir. Beytül-hikmanda süryani tibb mətnlərini ərəbcəyə ilk tərcümə edən şəxs İbn Miskaveyh hesab olunur. Məktəbin ilk müdiri hesab edilən Yuhanna ibn Haylan da Cündişapurdan olduğu məlumdur. O, eyni zamanda İslam tarixində öz tərcümə fəaliyyətləri ilə yadda qalan Hüseyn ibn İshaqın da ustadı hesab edilir. Fərabinin də ondan dərslər aldığı məlumdur. (6, s. 88) Roy Jackson Beytül-hikmanın yaradıcıları qismində Jundişapurdan gəlmiş alimlərin rolunu xüsusi qeyd edir. (5, s. 44)

Max Mayerhof Fərabini əsas almaqla yunan elm və fəlsəfəsinin ərəbdilli coğrafiyaya yayılmasını izah etmək üçün “İsgəndəriyyədən Bağdada” uzanan bir istiqaməti qeyd edir. Dimitri Qutas da bu iddianın sadəcə olaraq tarixi rəvayət deyil, bizanslı idarəçilərin xristianlığa olan sədaqətlərindən dolayı sahib çıxmadıqları yunan düşüncəsinin qaynaqlarına ərəblərin qanuni varis olmalarına haqq qazandırmaq təşəbbüsü kimi qiymətləndirilməsini təklif edir. (1, s. 23) Henry Corbin də öz növbəsində İslam fəlsəfi ənənəsinin İsgəndəriyyədən Bağdada köçməsi fikrinin qəbul edilə bilən olduğunu qeyd edir. (3, s. 120)

Nəticə

Orta əsrlərdəki İslam fəlsəfəsinin əsas meylləri Beytül-hikmana köçürülən məktəblərin əsasən Aristotelçi fəlsəfəni və tibbi bilikləri mənimləmələri ilə bağlı idi. Xüsusilə də bir qədər sonrakı dövərdə İbn Sinada və Bəhmənyarda görəcəyimiz Aristotelçi fəlsəfə və tibb əsaslı fəlsəfə (Qalen) məhz İsgəndəriyyədən başlamış tarixi ənənənin davamı idi. Hər nə qədər I minilliyin ortalarında fəlsəfi fikirlər Mərv, Harran kimi digər ərazilərdə də yayılmış olsa da, əldə olunan məlumatlar İsgəndəriyyə ənənəsinin ərəblər tərəfindən fəlsəfənin nə olması və necə öyrənilməsi istiqamətində bilik əldə etmələrinə təməl təşkil etdiyini göstərir. (1, s. 23) Aydın olduğu kimi, fəlsəfi düşüncə ilkin olaraq formalaşdığı Antik Yunanıstandan tədrisən Şərqə doğru yayılmağa başlamış və nəhayətində İslam fəlsəfəsi adlandırığımız, İslam dininin hakim olduğu ərazilərdə yayılan fəlsəfi düşüncələrin formalaşması üçün zəmin hazırlamışdı. Fəlsəfi düşüncələrin bu yayılma prosesi öz dövrünün tarixi və siyasi hadisələri ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Mütərəqqi düşüncələr tarixin bütün dövrlərində harada yeni fikirlər, ideyalar, kəşflər üçün münbit şərait varsa, ora doğru meyl etmiş, həmin ərazilərin müəyyən dövrlərdə güclü inkişaf etməsinə təkan vermişdi. Fəlsəfi fikirlərin və düşüncələrin formalaşmasına maneə olan tarixi-siyasi proseslərin baş verməsi isə bu yayılmanı yenidən canlandırmış, müdrikiyin, fəlsəfənin və azad düşüncənin tərki etdiyi yerlər isə öz tənəzzül dövrlərini yaşayaraq tarixə çevrilmişlər. Lakin hər dövrdə, ən gərgin tarixi proseslərin mərkəzində olsa belə elmi-fəlsəfi düşüncəni qoruyan, onu gələcək nəsillərə ötürmək üçün mübarizə aparan, bu yolda müxtəlif əzablara, qaragüruhun və cəhələtin bütün rənglərinə, hətta ölümə belə razı olan müdrik şəxslər olmuşdur. Bu gün bizim rahat bir şəkildə istifadə edə bildiyimiz fəlsəfi ədəbiyyat, düşüncə və ideya külliyyatı min illərin tarixi-siyasi proseslərindən xilas olmağı bacarmış və günümüzdə qədər gəlib çatmış məhz bu düşüncənin bənzərsiz örnəkləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adamson P., Taylor R. C. The Cambridge Companion to Arabic Philosophy. Cambridge, 2005, 512 s.
2. Arslan A. İslam felsefesi üzerine. Ankara: Vadi, 1999, 332 s.
3. Corbin H. İslam felsefesi tarihi. I., Ankara: İletişim, 2013, 491 s.
4. Eco U. Il Medioevo. I., Milano: Encyclomedia, 2010, 937 s.
5. Jackson R. Doğuşundan Günümüze İslam Felsefesi. İstanbul: Litera, 2007, 295 s.
6. Montgomery W. İslam Felsefesi ve Kelam, İstanbul: Pınar, 2004, 162 s.
7. Nasr S. H., Leaman O. History of Islamic philosophy, (I), London: Routledge, 2001, 430 s.
8. Ülken H. Z. İslam Felsefesi Antik Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru. İstanbul: Selçuk, 1976, 360 s.

Резюме

Араз Алиев

Исторический характер перехода философии из Древней Греции в Исламский Восток

Одним из факторов, играющих важную роль в истории философской мысли и идеи, является постоянное распространение, не связанное ни с одной областью. Процесс распространения мыслительной традиции, сложившийся в Древней Греции, связан историческими и политическими процессами, взаимосвязями разных культур и сформирован в результате переводческой деятельности всего этого. В этой статье исследуется распространение философской мысли на протяжении всего исторического периода, связь идей и философских традиций с историческими и политическими событиями, переводческая деятельность, осуществляемая различными людьми и группами.

Также в статье уделено место историческому характеру перехода философии с Греции, которая считается родиной философской мысли, к Ближнему Востоку, а в последующих периодах Исламскому Востоку. В основе статьи лежит изучение причин основания исламской философии на Аристотеле и медицинских традициях. В статье отмечается связь аристотелевской традиции с ассирийскими школами и александрийской школой философии. Другая тенденция, основанная на медицинских традициях, основана на отношениях с Пергамским Галеном и Гиппократом. Переводческая деятельность играет особую роль в формировании этих отношений. В переходе философской мысли с Запада на Восток и развитии исламской философии переводческая деятельность в Джундишапуре и Доме Мудрости сыграла важную роль. Этот фактор на следующем этапе должен был дать толчок к формированию традиции турецкой философии в рамках исламской философии. Философская традиция, к которой относятся первый азербайджанский философ Бахманьяр аль-Азербайджани и его учитель Ибн Сина, является философской традицией, которая простирается от древней Греции до исламского Востока. С исторической точки зрения философии мы видим, что древнегреческая философская мысль оказала прямое или косвенное влияние на развитие исламской философии и что эти влияния можно было проследить последовательно в истории философии. В то же время это позволяет последовательно следовать философским традициям в более поздние и современные времена.

Ключевые слова: Аристотель, Джундишапур, медицина, логика, христианство

Summary

Araz Aliyev

Historical Character of the Transition of Philosophy from Ancient Greece to the Islamic East

One of the factors that plays an important role in the history of philosophy thoughts and ideas is a continuous spread, not connected to one area. The process of spreading the thinking tradition formed in ancient Greece is connected interrelations of different cultures, historical and political processes and formed by translation activities as a result of all this. This article investigated that also discusses philosophical thinking spread throughout the historical period, connection of ideas and philosophical traditions with historical and political events, translation activities carried out by various individuals and groups. In there given the location to historical character of philosophy From the Greek, where the philosophy is the birthplace to Middle East and and later periods switch to the East of Islam. The basis of the article is the study of the reasons behind the Islamic philosophy based on Aristotle and medical traditions. In this article noted relationship of the Aristotelian tradition with the Surians schools and the Alexandrian school of philosophy. Another trend based on medical traditions is based on the relationship with Galenus of Pergamon and Hippocrates. Translation activities play a special role in the formation of these relationships. Translation activities in Jundishapur and Bayt al-Hikman played an important role in switch of philosophical thought from the West to the East and the development of Islamic philosophy. This factor in the next phase to give rise to formation of tradition of Turkish philosophy within the Islamic philosophy. A philosophical tradition that where it inculudes the first Azerbaijani philosopher Bahmanyar al-Azerbaijani and his teacher Ibn Sina it is the philosophical tradition that runs from ancient Greece to the Islamic East. From the historical point of view of philosophy, we can see that the ancient Greek philosophical thought had direct or indirect effects on the development of Islamic philosophy and that these effects could be traced sequentially in the history of philosophy. At the same time, it allows philosophical traditions to be consistently followed in later times and into modern times.

Key words: Aristotle, Jundishapur, medicine, logic, christianity

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.